

ДАВНЯ ОПРАВА: ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД

Розглядається історія вивчення мистецтва та технології виготовлення східнослов'янської, зокрема, української, оправи як невід'ємної частини рукописної книги на основі комплексного джерелознавчого аналізу.

У Росії XIX ст., як і в Західній Європі, відбувався процес накопичення інформації про рукописну книгу як найважливішу пам'ятку власної історії та культури. Величезна робота з метою обліку та наукового опису давніх книг, розпочата вченими Російської імперії, передусім мала на меті виявити основне коло давньоруських пам'яток та визначити їхню наукову цінність. При цьому вивчалися, в основному, палеографічні, текстологічні, а пізніше й мистецтвознавчі аспекти побутування пам'яток. На оправу, як невід'ємну частину будь-якої рукописної книги, увага майже не зверталася. В кращому випадку обмежувалися констатацією її присутності.

Одним з перших на необхідність вивчення давньоруських оправ указав В.М. Ундольський [1]. В Україні цієї думки дотримувався видатний дослідник рукописів та давньослов'янської літератури В.М. Перетц [2].

Перша спроба спеціального дослідження давніх оправ належить до другої пол. XIX ст. і пов'язана з окладними оправами. Йдеться про працю Г.Д. Філімонова стосовно Мстиславова Євангелія [3]. Надалі саме окладні оправи як пам'ятки ювелірного мистецтва вивчаються пильніше.

Побутові оправи, тобто ті, що вживалися в повсякденні, майже не досліджувалися, хоча в кінці XIX - на поч. XX ст. в Росії було видано кілька практичних посібників з ручного виготовлення оправ (зокрема, праці В.Вериги та Л.Н.Симонова), які й нині не втратили своєї цінності, лишаючись важливим джерелом інформації з технології виготовлення оправ у Росії XIX ст. [4].

Наукове вивчення давньоруської оправи та спеціальної лексики книжної справи почалося з праці П.К.Симоні. Ним видано два збірники писемних джерел [5] з історії інтролігаторства [6], що супроводжувалися авторськими коментарями та ілюстраціями. Ілюстративна частина збірника 1903 р. є своєрідним альбомом, в якому наведені фотографії оправ, що збереглися на давніх візантійських (грецьких), болгарських, сербських, польських, східнослов'янських рукописах та стародруках і їх складових частин - капталів, обрізів,

металевих прикрас та тиснення. Наведені ілюстрації давали можливість атрибуувати оправи відповідно до аналогій, дарма що робота не супроводжувалась історичним нарисом чи аналізом. Слід зауважити, що в цій праці автор першим серед російських учених звернув увагу на технічні особливості конструкції побутових оправ XIII - XVII ст. Йому належать і перші публікації фотографій найдавніших книжних окладів з детальним описом їх зовнішнього вигляду [7].

П.Симоні не тільки зібрав усі відомі на той час рукописні джерела XV-XVII ст. стосовно інтролігаторства*, а й заклав підвалини наукового вивчення давніх оправ. Ним були складені «Правила, которых следует держаться при описании старинных переплетов и собираемых сведений о положении переплетного искусства в старое и новое время, и при воспроизведении с них снимков» [8], в яких наводиться перелік питань, на які треба звертати увагу при описі оправ. Уже тоді автор вказував на необхідність фіксування зовнішнього вигляду найцікавіших оправ і навіть наводив способи, якими це можна зробити. Ці правила відіграли в подальшому позитивну роль у становленні методики опису давньоруських, російських, українських та білоруських рукописних пам'яток і не втратили своєї актуальності й нині.

Значення оправи для датування кодексів та визначення їх походження спочатку навіть не усвідомлювалося, але з накопиченням емпіричного матеріалу все очевиднішою стає необхідність опису оправ при вивченні давніх рукописних книг. Починаючи з А.І.Соболевського, загальні дані про давні оправи наводяться майже в усіх посібниках з палеографії, що виходили друком у Росії та Україні [9].

Ряд цікавих відомостей з історії давнього інтролігаторства зустрічається в працях, які, на перший погляд, не мають прямого відношення до цієї теми, однак характерні для іконографічного мистецтва книги загальні риси часто дозволяють мистецтвознавцям оперувати матеріалом рукописних книг та стародруків. У додатку до праці з історії російських іконописних шкіл Д.О.Ровинський опублікував спеціальні настанови з техніки середньовічного живопису, і серед них - невеликий «указ по переплетному делу» (список поч. XIX ст.) та коротенький словник іконописних термінів, складений ним на підставі виявлених джерел [10]. Деякі з наведених термінів вживалися також інтролігаторами.

Короткі відомості про роботу давніх інтролігаторів

подає Ф.І.Титов в «Очерках по истории русского книгописания и книгопечатания» [11].

А.Ф.Ізюмов у праці, присвяченій вкладним книгам Антонієва Сійського монастиря, наводить «роспись переплетной снасти» 1645 р. [12], тобто перелік тодішнього інтролігаторського інструменту.

Важливі дані про оздоблення оправ містяться в дослідженнях з історії друкарень, що мали власні інтролігаторські майстерні. В.Є.Румянцев у монографії «Древние здания Московского Печатного двора» наводить відомості про зовнішній вигляд та походження середника інтролігаторської (палітурної) майстерні цього двору [13]. Цікаві факти з історії цієї майстерні наводить А.А.Покровський [14]. А в словнику В.І.Троїцького [15] знаходимо дані про майстрів Патріаршого двору, які виробляли різне церковне начиння, зокрема й оклади для книг, що застосовувалися при відправі. Наведена в словнику інформація дає приблизне уявлення про вартість робіт, пов'язаних з виготовленням церковних окладів.

Після революції 1917 р. багато книжок релігійного змісту було втрачено або вивезено за кордон. Колекції та зібрання, які залишилися на території СРСР, як правило, потрапляли до державних архівів та бібліотек, де їх заново переописували та інвентаризували, що займало багато часу та перешкоджало вивченню рукописних книг. Ідеологізована політика історичних досліджень, спрямована на пріоритетність розробок радянського періоду, негативно вплинула на загальний стан та рівень кодексів. Фактично були втрачені професійні кадри, які Росія мала напередодні революції.

Дослідження текстів рукописних пам'яток з часом було відновлене і в подальшому досягло досить високого рівня, а от історія інтролігаторства після появи робіт П.Симоні довго не вивчалася. В єдиній праці В.І.Анісімова (1921) подавалися загальні відомості про появу та історію розвитку оправ і взагалі види та техніку виготовлення. Йшлося в основному про масові оправы (тобто, видавничі палітурки) [16]. Історії розвитку оправ в Росії автор майже не торкається.

Окремі дослідження, що деякою мірою стосувалися історії інтролігаторства, з'являлися в спеціальній літературі, але вони часто були випадковими. Так, В.К.Клейн [17], вивчаючи іноземні тканини, згадує й ті, що використовувалися для виготовлення оправ. Ця праця і досі залишається єдиним посібником при описуванні оправ, що мають покриття з тканин. У книзі М.С.Смелянова «Конгревное тиснение на переплетах» для нас особливе значення має вступна стаття О.О.Сидорова «Искусство рельефного переплета», де подається короткий нарис розвитку мистецтва рельєфного тиснення [18].

Б.М.Кісін у посібнику [19], присвяченому графічному оформленню всіх складових частин книги, наводить короткі відомості про розвиток оздоблення оправ, зосереджуючи увагу на графічному оздобленні масових оправ.

Отже, спеціальних праць із загальних проблем технології та мистецтва оправ, які б цілеспрямовано вивчали давньослов'янську оправу рукописних книг та стародруків, особливо в історичному контексті, в 20 - 40-х роках не було.

Науковий інтерес до історії інтролігаторської справи відроджується з середини ХХ ст., що прямо пов'язане з ім'ям видатного дослідника рукописної книги

С.О.Клепікова. 1946 р. він виступив зі звітом про виставку західноєвропейських та російських оправ, організовану Відділом рідкісних видань ДБЛ [20]. Основні положення цього звіту були представлені в праці «К истории русского художественного переплета» [21]. На жаль, уже на час публікації ці статті були бібліографічною рідкістю і лишилися невідомими для більшості дослідників.

Переломним у відродженні досліджень з історії оправ слід вважати 1959 р., коли в першому номері періодичного видання «Книга: Исследования и материалы» було опубліковано статтю С.О.Клепікова, в якій простежено розвиток російської художньої оправы на книгах церковного та світського змісту за період з ХІІІ ст. по 1917 р. [22]. Про науковий резонанс цієї праці говорить той факт, що через кілька років вона (частково перероблена) публікується англійською мовою в журналі «The Book Collector» [23].

Праці С.О.Клепікова стали фундаментом, на якому базуються наші сучасні знання про давні східнослов'янські оправы. Дослідник розробив періодизацію розвитку інтролігаторства на російських землях, спробував систематизувати побутові оправы кінця ХУ - першої пол. ХУІІ ст. згідно з особливостями конструкції, зовнішнього оформлення та розташування оздоблень на кришках оправ, обґрунтував принципи їх датування і локалізації, заклав основи наукового опису оправ [24]. Надалі деякі висновки відносно періодизації історії російської оправы були автором уточнені. Виданий ним альбом орнаментальних прикрас оправ з тисненням містить близько 600 зразків басм, накаток, косинців, середників, а також 15 схем їх розташування на кришках оправ, що дозволяє з великою долею вірогідності виявляти оправы московського походження [25]. Запропонована класифікація шкіряних оправ з тисненням базувалася на систематизації їх за зовнішнім оформленням та плануванням прикрас на кришках оправ. Досліджував Клепіков в основному рукописне зібрання Троїце-Сергієвої лаври, яке зберігається у відділі рукописів РДБ.

Традиції Клепікова з дослідження прикрас ранніх східнослов'янських оправ продовжені в працях О.М.Шварц. В основу цих розвідок покладено вивчення Софійсько-Новгородської бібліотеки, яка збереглася в більш-менш єдиному комплексі [26]. Дослідження рукописних книг цієї бібліотеки підтвердило, що порівняння схем розташування елементів прикрас на оправах та характеру малюнка на окремих штампах дає змогу виявити групи рукописів, що вийшли з однієї майстерні.

Результати досліджень О.Шварц стосовно давньоруських оправ та візантійського впливу на них були викладені в статті «О византийском влиянии на русский переплет» [27]. Її спостереження (базуються на чисельнішому матеріалі, ніж у Клепікова), дають можливість переглянути деякі висновки щодо початку застосування сліпого тиснення на східнослов'янській оправі, а також запропоновану Клепіковим періодизацію, основану на зміні типів тиснених прикрас на кришках оправ. Виявилось, що його система датування для давніх оправ має значні вади. Так, використання його методичних рекомендацій при складанні Зведеного каталога слов'яно-російських рукописів ХІІ - ХІІІ ст. призвело до помилки в датуванні первісних (оригінальних) оправ ряду рукописів. Дослідження О.Шварц підтвердило, що вагому роль у правильному

датуванні оправи рукопису відіграє визначення її первинності чи вторинності, тобто чи є первісною оправа, в якій рукопис дійшов до нашого часу. Неабияку допомогу в цьому питанні можуть надати дослідникам реставратори, які нагромадили великий досвід у вивченні первинності оправ.

Результатом багатьох археографічних експедицій по Сибіру, Уралу та Алтаю протягом 1965-1983 рр. стала праця М.М.Покровського «Путешествие за редкими книгами». У ній йдеться про те, як у середовищі сучасних старообрядців зберігаються давні традиції виготовлення рукописних книг [28].

М.І.Слуховський, досліджуючи історію розвитку російських бібліотек ХУІ - ХУІІІ ст., торкнувся проблеми зберігання книг у тогочасних бібліотеках та виготовлення оправ. Коротко розкривається процес оправлення книг, наводяться цінні відомості про соціальне походження та становище інтролігаторів у Російській державі, почерпнуті автором з рукописних джерел ХУІ - ХУІІІ ст. [29]

Дослідникам давніх оправ стане в пригоді книга Е.Лауцявічюса «Книжные переплеты ХУ-ХУІІІ веков в библиотеках Литвы» [30]. Крім питань, що пов'язані з історією, технікою та орнаментациєю оправ, створених вільнюськими майстрами цеху інтролігаторів, розглядаються оправи слов'янських рукописів, переписування яких велося в православних монастирях Великого князівства Литовського. Деякі з наведених у книзі різновидів тиснення було виявлено на оправах польських, слов'янських та українських рукописів з зібрання Інституту рукопису ЦНБ. До альбому ввійшло близько 600 зображень (у тому числі з російських оправ), що дає змогу використовувати його при атрибуції відбитків штампів для тиснення, хоча деякі висновки автора стосовно походження тих чи інших орнаментальних штампів потребують уточнення.

Реставраторами давніх книг було зібрано цінний фактичний матеріал з історії оправи. Їхні праці містять аналіз конструкції давніх оправ, створених у різних країнах в різні періоди, узагальнюють набутий досвід щодо відновлення матеріалів, які застосовувалися для виготовлення оправ.

Е.Валк-Фалк (Естонія) провів порівняльний аналіз конструктивних ознак грецьких та слов'янських оправ [31]. І.Ю.Кудояровим та Б.Г.Ховановим (Росія) розроблялися принципи реставрації оправ російських рукописних книг [32]. Вагомий внесок у дослідження конструктивних особливостей середньовічних оправ був зроблений І.П.Мокрецовою та Ю.Ф.Серовим [33]. Найдений ними опис конструкції оправ різних технологічних шкіл стане в пригоді при дослідженні впливів, яких зазнали протягом свого побутування давньоруські, російські та українські оправи.

Важливим напрямом розвитку історії інтролігаторства є термінологічна проблема, без вирішення якої неможлива навіть постановка питання про подальший розвиток історичних досліджень оправи. Відсутність розробок на цю тему зумовлюється і відсутністю узгоджених наукових досліджень. Пошуки рукописних джерел з описом технології слов'янської оправи є надзвичайно важливими для історії інтролігаторського ремесла. Але навіть при їх наявності виникає проблема зіставлення давніх та сучасних інтролігаторських термінів, а також розробки сучасної наукової термінології. На необхідність створення спеціального термінологічного словника вказував ще

П.К.Симоні і першим спробував дати визначення деяких термінів. Він навіть почав збирати матеріал для словника, але революція 1917 р. та подальші події не дозволили здійснити цей задум [34].

Надалі необхідність створення термінологічного словника визнавали реставратори В.Мотовилов та Е.Валк-Фалк. Завдяки їхнім зусиллям у 1976 р. з'явилася праця «Русская переплетная техника и ее терминология по работам Симони», яка є тримовним словником інтролігаторських термінів, складеним на підставі джерел, опублікованих Симоні. Еквіваленти давньоруських термінів у словнику подаються паралельно російською та естонською мовами. Вже тоді автори відзначали, що в давній інтролігаторській практиці існує різнобій у термінах, тобто одні й ті самі інструменти інтролігатора часто називалися по-різному [35].

Лексику інтролігаторського мистецтва ХУІ-ХУІІІ ст. за рукописними джерелами вивчав В.В.Калугін [36]. Він дослідив майже всі відомі на сьогодні рукописні джерела, що мають відношення до історії інтролігаторства в Росії з найдавніших часів, а також опублікував маловідомі джерела ХУІІ - ХІХ ст. - професійні «указы» з техніки та «росписи» інтролігаторських інструментів. На підставі досліджених джерел він склав короткий словник інтролігаторських термінів і понять, що зустрічаються в рукописах та сучасній палеографічній і археографічній літературі. Знання їх необхідне при описуванні рукописів [37].

Початок вивчення історії української оправи припадає на початок ХХ ст., коли в Україні активізується інтерес до власної культури, її джерел та відродження національних традицій. Створення Всеукраїнської Академії наук і, зокрема, Українського наукового інституту книгознавства, який сконцентрував дослідження з історії книги та інтролігаторства, сприяли активізації вивчення давніх історичних та літературних рукописних пам'яток.

У 1918 р. в часописі «Книгарь» було опубліковане повідомлення К.В.Широцького про характерні особливості фарбування шкір, тканин та паперу, використовуваних в Україні для покриття кришок оправ у ХУІ - ХУІІІ ст. Автор простежив появу в нас різнокольорового паперу, спробував визначити деякі різновиди кольорових шкір, характерних для оправ українських стародруків різних регіонів та майстерень у ХУІІ - ХУІІІ ст. [38]. Через рік у цьому ж часописі в статті «Наше стародавнє інтролігаторство» автор дає короткий історичний огляд розвитку інтролігаторства в Україні [39].

В.Л.Модзалевський в огляді на цю тему використовує архівні матеріали про конкретних українських інтролігаторів [40].

У статтях Д.М.Щербаківського розглядалися українські окладні оправи ХУІ-ХІХ ст. [41]. Ілюструвалися вони фотографіями цих оправ, що зберігалися на той час у київських музеях і наочно демонстрували високий рівень ювелірного мистецтва на українських землях.

Сучасним дослідникам побутових оправ стане в пригоді праця П.Курінного про інтролігаторську майстерню Києво-Печерської лаври (КПЛ) у ХУІІ - ХУІІІ ст. [42]. Класифікуючи оправи за типами, автор спирається, головним чином, на їх оздоблення. Він виділяє 5 типів оправ, визначає 9 груп басм, найчастіше вживаних на оправах лаврських стародруків, подає фотографії зразків інструментів (накаток, середників та косинців), що використовувалися інтролігаторами КПЛ

у зазначений період. Свої висновки автор обґрунтовував посиланнями на архівні джерела, частина з яких зберігається в архіві друкарні КПЛ. Попри деякі вади праці (наприклад, помилки в технології виготовлення оправи тощо), вона і зараз лишається єдиним серйозним посібником, що дає змогу з досить високою мірою вірогідності визначити оправи, виготовлені в КПЛ.

Так само, як і в Росії, події 20 - 40-х років призвели до повного припинення в Україні досліджень з історії слов'янської оправи взагалі та української зокрема. До деяких аспектів досліджень українських оправ після виходу праці П. Курінного почали звертатися лише в 60-х роках.

Так, у 1966 р. в науковому збірнику «Історичні джерела та їх використання» було опубліковано статтю В.К. Сіверської «Мистецтво оправи книг на Україні в XV - XVII ст.» [43] з коротким оглядом оправ львівських актових книг XV - XVII ст., що зберігаються в ЦДІАУ у м. Львові. За спостереженнями автора, зовнішній вигляд та оздоблення оправ актових книг в основному залежали від розміру книги та важливості зібраних у ній документів. Дослідження якості матеріалу цих оправ та засобів їх художнього оформлення дозволили В.К. Сіверській зробити висновок, «що кожен книгу, рукописну чи, пізніше, друковану, без огляду на її зміст і призначення в середньовіччі цінили дуже високо. А тому опрацьовували книгу не тільки з метою збереження, а й щоб зробити її мистецьким твором» [44].

Того ж року в журналі «The Book Collector» було надруковано статтю С.О. Клепікова «Historical Notes on the Ukrainian Bookbinding», в якій коротко аналізуються українські оправи, що зберігаються в Москві. Наводяться основні відмінності між російськими та українськими оправами XVI - XVIII ст. [45].

У збірнику «Середні віки на Україні» Е.Й. Ружицький опублікував статтю, присвячену львівським інтролігаторам XVI - першої пол. XVII ст. [46].

Проблема комплексного джерелознавчого вивчення оправи як складової частини кодексу після фундаментальної роботи Симоні практично не порушувалася. Таке становище пояснюється складністю оправи як об'єкта вивчення - вона одночасно є і складовою частиною кодексу, що пов'язана з його формою та змістом, і самостійною пам'яткою матеріальної та духовної культури суспільства. Дослідженням оправи

займалися вчені різних спеціальностей - кодикологи, мистецтвознавці, археографи, книгознавці, реставратори. Навіть стислий огляд ясно показує, що зазначених досліджень небагато і вони фрагментарні. Проблема книжних оправ і досі залишається предметом вивчення лише небагатьох ентузіастів.

Звісно, вивчення оправи є, передусім, одним з питань історично-кодикологічного та книгознавчого аналізу і не може бути відірване від загальних завдань кодикографічного опису рукописних книг та стародруків. Історіографічний огляд, у свою чергу, свідчить про те, що спільних методик та історично-кодикологічного підходу до аналізу оправи немає й досі. Відсутність єдиних методик дослідження, уніфікованої системи кодикографічного опису оправи, узгодженого термінологічного словника, кваліфікованих кадрів - усе це перешкоджає подальшому розвитку досліджень з історії оправи. На сьогодні це найменш вивчена галузь історії вітчизняної книги.

З 1988 р. у відділі рукописів ЦНБ ім. В.І. Вернадського (з 1992 р. - Інститут рукопису) почалося створення структури повного кодикологічного опису рукописної книги, яка б враховувала всі аспекти її вивчення як комплексної пам'ятки духовної та матеріальної культури [47]. За допомогою спеціалістів різних наук (істориків, кодикологів, текстологів, палеографів, філологів, матеріалознавців та реставраторів книги) було вивчено матеріально-конструктивну структуру кодексу, окреслено коло питань, що можуть виникнути в процесі аналізу форми та змісту рукописної книги. Досягнуті результати лягли в основу схеми кодикологічного опису рукописної книги [48].

Ми спробували створити універсальну структуру опису оправ, визначити її основні елементи, простежити взаємозв'язки між ними. З допомогою такої комплексної структури можна буде виробити методичні основи вивчення оправи, зібрати масив інформації про всі оправи українського походження до XVIII ст. включно, реконструювати історію розвитку українського інтролігаторства. В свою чергу, вивчення історично-кодикологічних тенденцій розвитку оправи, її конструктивних та мистецьких особливостей дасть змогу відтворити комплексну картину розвитку книжної культури в Україні, а також у сусідніх з нею країнах, зокрема Росії та Білорусі.

1. Жуковская Л.П. Развитие славяно-русской палеографии (В дореволюционной России и в СССР). - М., 1963. - С. 43.
2. Перетц В.Н. К вопросу о рациональном описании рукописей // Труды Тверского областного археологического съезда. - Тверь, 1905. - С. 10.
3. Филимонов Г. Археологические исследования по памятникам: Оклад Мстиславова Евангелия. Разбор древнейших финифтей в России. - М., 1861. - С. 15-16.
4. Верига В. Переплетчик: Полное практическое руководство к переплетному делу для желающих вполне ознакомиться с переплетными работами. - Изд. 5-е. - СПб., 1896; Симонов Л.Н. Переплетное мастерство и искусство украшения переплета. - СПб., 1897.
5. Симони П.К. Опыт сборника сведений по истории и технике книгопереплетного искусства на Руси, преимущественно допетровское время, с XI по XVIII столетие включительно: Тексты - Материалы - Снимки. - СПб., 1903; Симони П.К. К истории обихода книгописца, переплетчика и иконописца при книжном и иконном строении. Материалы для истории и техники книжного дела и иконописи, извлеченные из русских и сербских рукописей и других источников XV - XVIII столетий. - [СПб.], 1906.
6. В Україні, а в Польщі і дотепер, інтролігаторами називали майстрів, що займалися опрацюванням книг, а саме ремесло отримало назву «інтролігаторства». Наприкінці XVII ст. слово «інтролігаторство» постулово витісняється терміном «палітурництво».
7. Симони П.К. Мстиславова Евангелия начала XII-го в. в археологическом и палеографическом отношениях. - [СПб.], 1904. - Гл. 3. - С. 15-27; Симони П.К. Собрание изображений окладов на русских богослужебных книгах XII - XVIII ст. - [СПб.], 1910. - Вып. 1.
8. Симони, Опыт сборника ... - С. 245-258.
9. Соболевский А.И. Славяно-русская палеография. - 2-е изд. - СПб., 1908. - С. 21-22; Карский Е.Ф. Славянская кирилловская палеография. - М., 1928. - С. 114-117; Шляпки И.А. Русская палеография по лекциям, читанным в имп. С.-Петербургском археологическом институте. - СПб., 1913. - С. 88-92; Щепкин В.Н. Русская палеография. - М., 1918. - С. 28-30; Черепнин Л.В. Русская палеография. - М., 1956. - С. 149; Муравьев А.Б. Русская палеография. - 2-е изд. - М., 1982. - С. 56-60; Кісь Я.П. Палеографія. - Львів, 1975. - 78 с.
10. Ровинский Д. [А.] История русских школ иконописания до конца XVII в. - СПб., 1856. - С. 110-125. Уперше текст

- рукопису, на який посилався Д.О.Ровинський, був опублікований М.І.Петровим (*Петров Н.И.* Типик о церковном и о настенном письме епископа Нектария из его сербского града Веласа 1599 и значение его в истории русской иконописи. - СПб., 1899. - С.37, 47-48). Пізніше витяги з цього рукопису під назвою «Указ, како книги переплетати» були опубліковані П.К.Симоні (*Симони.* Опыт сборника..., с. 25-29, примітки до тексту - с. 69-76). Рукопис зберігається в ІР ЦНБ під шифром ф. 301 (КДА), № 212.
11. *Титов Ф.И.* Очерки по истории русского книгописания и книгопечатания. - [К., 1911]. - Вып. 1.
 12. *Изюмов А.Ф.* Вкладные книги Антониева Сийского монастыря 1576-1694 (7084-7202) гг. - М., 1917. - С. 42.
 13. *Румянцев В. [Е.]* Древние здания Московского Печатного двора. - М., 1869. - С. 10, 11, 31.
 14. *Покровский А.А.* Печатный Московский двор в первой половине XVII в. - М., 1913. - С. 51, 52, 68.
 15. *Троицкий В.И.* Словарь: Мастера-художники золотого и серебряного дела, алмазники и сусальники, работавшие в Москве при Патриаршем дворе в XVII в. - М., 1914. - С. 7-178.
 16. *Анисимов В.И.* Книжный переплет: краткий конспект по истории и технике переплетного дела. - Пг., 1921.
 17. *Клейн В.* Иноземные ткани, бытовавшие в России до XVIII века, и их терминология. - М., 1925.
 18. *Сидоров А.А.* Искусство рельефного переплета (передмова) // Смелянов М. Конгревное тиснение на переплетах. - 2-е изд. - М.; Л., 1947. - С. 5-18.
 19. *Кисин Б.М.* Графическое оформление книги. - М., 1946. - С. 29-66, 138-153.
 20. *Клепиков С.А.* Выставка художественного переплета (отдел редкой книги) // Библиотечный журнал / ГБЛ. - 1946. - № 1-2 (8-9). - С. 27-53.
 21. *Клепиков С.А.* К истории русского художественного переплета // Бюллетень ГБЛ (опыт работы). - М., 1948. - № 1 (3). - С. 47-59.
 22. *Клепиков С.А.* Из истории русского художественного переплета // Книга: Исследования и материалы. - М., 1959. - Вып.1. - С. 98-128.
 23. *Клепиков С.А.* Russian Bookbinding from the 11th to the middle of the 17th century // The Book Collector. - London, 1961. - P. 408-422; *Клепиков С.А.* Russian Bookbinding from the middle of the 17th to the 19th century // The Book Collector. - London, 1962. - Vol 11. - № 4. - P. 437-447.
 24. *Клепиков С.А.* Описание древних обиходных переплетов // МР. - М., 1976. - Вып. 2. - С.51-77.
 25. *Клепиков С.А.* Орнаментальные украшения переплетов конца XV - первой половины XVII веков в рукописях Троице-Сергиева монастыря // Зап. ОР / ГБЛ. - М., 1960. - Вып.22. - С. 57-73.
 26. *Шварц Е.М.* Переплеты XV в. Софийско-Новгородской библиотеки // ВИД. - 1981. - № XIII. - С. 242-252; *Шварц Е.М.* Кодикологический анализ пергаменных рукописей XVI - XV вв. (на материале Софийско-Новгородского собрания ГПБ) // ВИД. - 1978. - № XVIII. - С. 110-120.
 27. *Шварц Е.М.* О византийском влиянии на русский переплет // ВИД. - 1991. - № XXIII. - С.169-181.
 28. *Покровский Н.Н.* Путешествие за редкими книгами. - Изд. 2-е. - М., 1988. - С.25-37.
 29. *Слуховский М.И.* Русская библиотека XVI - XVII вв. - М., 1973. - С. 26-32.
 30. *Laucevicius E.* XV - XVIII a knygu ivisimai lietuvos bibliotekose. - Vilnius, 1976.
 31. *Валк-Фалк Э.* Об истории книги и русского переплета // Книга, время, реставрация: Сб. статей. - Тарту, 1976. - Вып. 3. - С. 26-63 (на эст. яз.).
 32. *Кудояров И.Ю., Хованов Б.Г.* О принципах реставрации переплетов рукописных книг // Долговечность документа. - Л., 1981. - С. 116-120.
 33. *Мокрецова И.П., Серов Ю.Ф.* Техника реставрации византийских переплетов // Культура и искусство в СССР: Экспресс-информ. / ГБЛ. - М., 1987. - Вып. 1. - С. 1-12 (Серия: Реставрация памятников истории и культуры); *Мокрецова И.П., Серов Ю.Ф.* Техника и реставрация романского переплета // Культура и искусство в СССР: Экспресс-информ. / ГБЛ. - М., 1988. - Вып. 1. - С. 1-9 (Серия: Реставрация памятников истории и культуры); *Мокрецова И.П.* Конструктивные особенности раннесредневековых переплетов (IX - IX вв.) // Консервация и реставрация музейных художественных ценностей: Обзорная информ. / ГБЛ - М., 1989. - Вып. 3. - С.1-16.
 34. Зараз ця картотека під назвою «Материалы для словаря графических искусств (книжное и иконописное дело старого и нового времени)» зберігається в Інституті російської мови РАН.
 35. *Мотовилов В., Валк-Фалк Э.* Русская переплетная техника и ее терминология по работам Симони // Raamat-aeg restauereerimine. Artiklite kogumik III. - Тарту, 1976. - С. 64-110 (на русс. и эст. яз.)
 36. *Калугин В.В.* Лексика переплетного дела Древней Руси // Русская речь. - 1983. - № 3. - С. 90-95; *Калугин В.В.* Байса и басма // Русская речь. - 1986. - № 2. - С. 100-105; *Калугин В.В.* Запись Наслава на «Мстиславовом евангелии» и древнерусская лексика книжного дела // Древнерусский литературный язык и его отношение к старославянскому. - М., 1987. - С. 111-117; *Калугин В.В.* «Оуказ како книги переплетати» как источник по специальной лексике книжного дела в XVII - XVIII вв. // История русского языка и лингвистическое источниковедение. - М., 1987. - С.109-116; *Калугин В.В.* Русская лексика переплетного дела XI - XVII вв.: Автореф. дис. ... канд. филол. наук / АН СССР, Ин-т рус. яз. - М., 1987; *Калугин В.В.* «Указ о художестве книжного переплета» по спискам из собрания Е.Е.Егорова и Ф.А.Каликина // Зап. ОР / ГБЛ. - М., 1987. - Вып. 46. - С.82-94; *Калугин В.В.* «Указ о художестве книжного переплета» как источник по технике и специальной лексике книжного дела в Древней Руси // Литература Древней Руси: Источниковедение. - Л., 1988. - С. 164-176; *Калугин В.В.* Символика сюжетного средника (По материалам изданий XVI - XVII вв.) // Герменевтика древнерусской литературы. - Сб. 2. - М., 1989. - С. 9-34.
 37. *Калугин В.В.* Вопросы описания древнерусских обиходных переплетов: Словарь специальной переплетной техники // МР. - М., 1990. - Вып. 3. - С. 201-245.
 38. *Широцкий К.В.* Кольорові папери // Книгарь. Літопис українського письменства. - К., 1918. - Ч. 12-13. - С. 691-694.
 39. *Широцкий К.В.* Наше стародавнє інтролігаторство // Книгарь. - К., 1919. - Ч.17. - С. 1031-1036.
 40. *Модзалевський В.Л.* Дещо про давніх інтролігаторів // Наше минуле. - К., 1918. - Ч.2. - С. 1675-1676. На жаль, спроби автора розшукати документи, про які згадується, не мали успіху.
 41. *Щербаківський Д.М.* Золотарська оправа книжки в XVI - XIX століттях на Україні // Бібліологічні вісті. - К., 1924. - № 1-2. - С. 101-113; *Щербаківський Д.М.* Оправа книжок у київських золотарів XVII - XVIII ст. - К., 1926. - 52 с.: іл.
 42. *Курінний П.* Лаврські інтролігатори XVII-XVIII ст. - К., 1926. - С. 5-39. - (Окремий відбиток з 1-го тому «Труди УНІК»).
 43. *Сіверська В.К.* Мистецтво оправи книг на Україні в XV - XVII ст. // Історичні джерела та їх використання. - К., 1966. - С. 280-285.
 44. Там само. - С. 201.
 45. *Клепиков С.А.* Historical Notes on the Ukrainian Bookbinding // The Book Collector. - London, 1966. - Vol.15. - № 2. - P. 135-142.
 46. *Ружицький Е.Й.* Львівське палітурництво XV - першої половини XVIII ст. // Середні віки на Україні. - К., 1973. - Вип. 2. - С. 138-149.
 47. Архівна та рукописна Україніка / Матеріали розширеної міжвідомчої наради по обговоренню державної програми «Архівна та рукописна Україніка», Київ, 17 жовт. 1991 р. - К., 1992.
 48. *Дубровіна Л.А., Гальченко О.М.* Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису. - К., 1991.